

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход

Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У БАТУРИНІ 2013-2014 РОКІВ

Торонто, 2015

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ім. КОВАЛЬСЬКИХ (КІУС)
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

представляють науково-популярне видання:

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У БАТУРИНІ 2013-2014 рр. ПАЛАЦИ ІВАНА МАЗЕПИ ТА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

До 70-ліття професора Зенона Когута

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход

Фотографії Володимира Мезенцева, Юрія Ситого, Володимира Кіяшка
Комп'ютерна графіка та фотоколажі Сергія Дмитрієнка

Упорядник Володимир Мезенцев

Рекомендовано до друку дирекцією Канадського Інституту Українських Студій Альбертського Університету

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Друкарня Print Expert
4195 Dundas St. W., Suite 306, Toronto, ON, Canada M8X 1Y4
Tel.: (416) 239-2022. Email: gt@intelex.ca

Це видання здійснено коштом Кредитової Спільки «Будучність»
та Дослідного Інституту «Україніка» у Торонті.

UCRAINICA

© Володимир Мезенцев, 2015
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2015

На передній обкладинці: Подвір'я цитаделі Батурина з Воскресінською церквою і гетьманською палатою XVII ст. Реконструйовано корпорацією «Укрреставрація» у 2008 р. Фото В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2015

Академічний керівник Батуринського проекту проф. Зенон Когут (КІУС).

Незважаючи на напружену ситуацію в Україні, археологи й історики продовжують дослідження м. Батурина козацької доби. Вивчення ще маловідомої славної і трагічної історії та високої культури столиці козацької держави, побуту її еліти, резиденцій видатних гетьманів Івана Мазепи й Кирила Розумовського та їх зв'язків з європейською цивілізацією завжди є важливим і актуальним для української науки. Батуринські студії також сприяють піднесенню національної свідомости та патріотизму українців у теперішні буремні часи.

У 2013-14 рр. проводились щолітні пляномірні розкопки у Батурині. Вже 15 років цей українсько-канадський проєкт спонсорують Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. Попередній директор КІУСу та Програми Ковальських, провідний історик Гетьманщини, проф. Зенон Когут є академічним керівником Батуринського проєкту.

Вже десять років Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяє субсидії на розкопки Батурина, що на Чернігівщині. Навіть минулого літа, коли тяжкі воєнні витрати змусили державу скорочувати фінансування науки, освіти і культури, Чернігівська облдержадміністрація надала грант на польові дослідження цього міста.

Неперевершеними меценатами вивчення батуринських старожитностей є бл. п. поетеса Володимира Василичин, яка походить з роду знаменитого гетьмана

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедри меценати Батуринського проєкту.

запорозького козацтва Михайла Дорошенка (1623-28 рр.), та її чоловік, художник і скульптор Роман Василичин, з Філядельфії. Їхні два гетьманські дари у 2011 р. дали змогу нашому проєктові пережити глобальну фінансову кризу і проіснувати дотепер. Усі дослідники Мазепиною столиці є глибоко вдячні родині Василичиних і будуть з пошаною відзначати цих благодійників у публікаціях та публічних виступах.

Відома патронеса українських студій, світлої пам'яті д-р Марія Фішер-Слиж, багато років підтримувала розкопки у Батурині та відвідувала нашу археологічну експедицію. У своєму заповіті вона призначила щедрий грант її очільникам у Чернігівському університеті для подальших розкопок гетьманської столиці.

У 2013-14 рр. історико-археологічні досліді Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова мгр Орест Стеців), Ліга Українців Канади (Відділ у Торонті, голова Борис Михайлець), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Леся Шимко), Ліга Українок Канади (Відділ у Торонті, голова Галина Винник), Союз Українок Канади (Відділ ім. св. княгині Ольги при кафедрі св. Володимира, голова Віра Мельник), Фондація Кредитової Спільки «Будучність» (голова Богдан Лещишин, персональні подяки ексекютивній директорці фундації Г. Винник та головній управительці цієї кредитівки Оксані Процюк), Фондація «Прометей» (голова мгр Марія Шкамбара), Українська Кредитова Спілька (головний управитель Тарас Підзамецький), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль), аптека "Healing Source Integrative Pharmacy"

Студенти та науковці, учасники розкопок Батурина 2013 р. у польовому таборі експедиції.

(власники Омелян і Зеня Хабурські) та “Rev. Marian & Dr. Roman Curkowskyj Foundation” у Торонті, Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філадельфія) і Український Історико-Просвітній Центр при Українській Православній Церкві в США у м. Бавнд-Брук в Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

З пошаною відзначаємо осіб у Канаді й Сполучених Штатах, які пожертвували на Батуринський проєкт у 2013-15 рр. Це є високоповажні Зенон та Зоряна Когут (Едмонтон, Альберта), д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Андрій та Кароліна Малецькі, Андрій та Зоя Гуцуляки, Оленка Негрич, Мирослав і Дарія Дяковські, мгр Анна Троян, д-р Ярослав Шкляр, Ніна Чиж, Мирон та Олена Дилинські, Галина Кудла, д-р Ернест Еващук, адвокат Богдан Жаровський, Орест і Тетяна Джулинські, Василь Мойсяк, Роман Колісник, Христина Кудрик, Роман та Дарія Пількови, Люба Пендзей, Михайло Гуцман, Стефанія й Михайло Ходани, письменниця Лідія Палій, Іван та Наталя Ємці, Галина Попенко, Юрій і Людмила Шанти та Тереза Стадник (Торонто, Онтаріо), Лаврентія Туркевіч (Нью-Йорк), Наталя Гончаренко і Юрій Лютий-Лутенко (м. Сомерсет), Василь Краснобризкий (Бавнд-Брук) та Петро Крамаренко (м. Іст-Віндзор) у Нью-Джерзі. Більшість з вищеназваних організацій, фондів, кредитівок, компаній та вельмишановних добродійців, головно у Торонті, підтримують дослідження Батурина багато років.

З сумом повідомляємо, що минулого року в Торонті відійшли у вічність бл. п. Іван та Христина Іванчишини і Зоя Гуцуляк, а у м. Грінвічі в Коннектікаті – Надя

Амінов. Незважаючи на похилий вік та недуги, вони біля десяти років надзвичайно щедро жертвували на Батуринський проєкт. Д-р Юрій Іванчишин та Андрій Гуцуляк продовжують благодійну справу своїх батьків. Також Марія Яцула склала пожертву на вивчення Батурина у світлу пам'ять її родички Зої Гуцуляк.

2014 р. д-р Володимир Мезенцев зробив ілюстровані прозирками доповіді про нові археологічні відкриття у гетьманській столиці та культуру козацької еліти Мазепино двору в головному бюро Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці у Нью-Йорку, Українському Історико-Просвітньому Центрі Нью-Джерзі та Канадсько-Українській Мистецькій Фундації у Торонті. Щиро дякуємо названим установам за запрошення цього лектора, а також голові Союзу Українок Канади Відділу ім. св. княгині Ольги Вірі Мельник за чудову організацію його презентації про народну скульптуру та оздоблення Мазепино палацу в Батурині у залі катедри св. Володимира у Торонті минулого року. В 2015 р. В. Мезенцев прочитав лекції про батуринські резиденції Мазепи, Розумовського та Пилипа Орлика за новими архітектурно-археологічними дослідженнями українською й англійською мовами в Інституті св. Володимира, залах Суспільної Служби Українців Канади та церкви св. Покрови у Торонті. Висловлюємо подяку пароху цього храму митратові о. Йосипові Жилі, директорці у справах культури названого інституту Лідії Смілці та програмній координаторці згаданої служби Олені Лежанській за гарну організацію та рекламу презентацій. Подяка належить також Фундації «Десна» при Кредитовій Спільці «Будучність» та її голові Оксані Процюк за спонсорство публічних доповідей В. Мезенцева у Торонті багато років.

Слід відзначити працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робарте Торонтського університету Василя Сидоренка за його цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу В. Мезенцеву в дослідженнях Батурина, підготовку електронних фото та комп'ютерних реконструкцій археологічних знахідок для публікацій і лекцій. Автори вельми дякують вельмишановній Валентині Родак, колишній редакторці журналу ОДУМу *Молода Україна*, за допомогу в редагуванні цієї праці.

Користуємось нагодою щиро подякувати головному редакторові *Гомону України* д-р Олегові Романишинові, мовній редакторці Софії Сосняк та комп'ютерному дизайнерові Михайлові Гуцманові за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статей про вивчення батуринських старожитностей у цій авторитетній газеті

понад десять років, а також серії буклетів. Д-р О. Романишин та голова Крайової Управи ЛУК і президент Дослідного Інституту «Україніка» мгр О. Стеців всебічно підтримують Батури́нський проєкт у громаді та надають цінні поради. «Україніка» перфектно організує, реклямує й спонсорує щорічні публічні доповіді В. Мезенцева про розкопки Мазепиної столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. У 2011 р. мгр О. Стеців заснував фонд для фінансування досліджень Батурина при своєму інституті, що став співспонсором цього проєкту.

У 2011-13 рр. КІУС та «Україніка» спільно фіндували видання трьох гарно ілюстрованих буклетів Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Юрія Ситого та Вячеслава Скорохода про результати розкопок Батурина 2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження та реконструкції гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепино двору. Автори висловлюють глибоку подяку Кредитовій Спілці «Будучність» (персонально менеджерці кадрів Христині Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» за покриття коштів публікації цього, четвертого, буклету. Брошури мають 24-32 стор. українською мовою та 50-90 кольорових ілюстрацій і глясований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці розраховані на широке коло читачів і вчених й рекомендуються усім шанувальникам української старовини. Останній буклет можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 (телефон: (416) 516-8223, e-mail: luc@lucorg.com). Три брошури розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, e-mail: cius@ualberta.ca; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibivana-maziepi-u-baturini>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27koyi-ieliti-maziepinogheo-devoru>).

* * *

У розкопках Батурина 2013 р. брало участь близько 70 студентів і науковців з Чернігівського національного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ), Національного університету «Києво-Могилянська академія», Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка та Сумського державного університету. Минулого літа розкопки продовжило біля 50 студентів і вчених з цих закладів, але без участі сумських студентів. Керівниками Батури́нської експедиції є директор Центру археології й стародавньої історії Північного Лі-

вобережжя ЧНПУ д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету, відомий історик Лівобережної України, проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванні Батури́нської експедиції та публікації її результатів. Завдяки його авторитетові й клопотанням Чернігівська облдержадміністрація щорічно виділяє субсидії для проведення розкопок у Батурині, Чернігові та інших поселеннях Чернігівщини. Він масово відряджує студентів-істориків з його інституту на археологічну практику до цих експедицій улітку.

Від 2002 р. проф. О. Коваленко, з участю вищезазначених археологів Чернігівського університету, організує там щорічну Міжнародну студентську археологічну конференцію і видає тези доповідей у збірнику *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Вже проведено 14 таких конференцій і надруковано стільки ж збірок їхніх матеріалів. Багато студентів, магістрантів та докторантів з України й Канади, які брали участь у наших розкопках чи досліджували археологічні пам'ятки Батурина, виголовили свої доповіді на конференціях у ЧНПУ та опублікували тези у цих збірниках.¹

Завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів» та викладач археології України на Глухівському університеті мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів з свого закладу в складі Батури́нської експедиції та проводить археологічні розвідки. Член експедиції, історик та графік Сергій Дмитрієнко (Чернігів), у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції гетьманських палаців Батурина та знахідок з останніх розкопок, що надруковані у цій праці.

Академічний керівник Батури́нського проєкту проф. Зенон Когут бере участь у підготовці публікацій про історико-археологічні студії гетьманської столиці і є співавтором чотирьох вищезгаданих буклетів. Він надрукував статтю у співавторстві з В. Мезенцевим про досягнення й підсумки цього проєкту в збірнику наукових праць на пошану проф. Богдана Медвідського (Альбертський університет), що побачив світ у Видавництві КІУСу 2014 р.² Під час свого директорства КІУСом та Програмою ім. Ковальських З. Когут успішно розбудував фонд Батури́нського проєкту, 14 років забезпечував його стабільне фінансування й науковий поступ і зберіг від скорочень у період світової фінансової кризи. Він та його дружина Зоряна є най-

Іван Мазепа присягає на вірність Україні. Художник Андрій Пархоменко, 1993 р. (Ольга Ковалевська, *Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – поч. ХХІ ст.*, Київ, 2013, с. 157).

щедрішими жертводавцями до того фонду при КІУСі. Цю працю присвячено 70-літньому ювілею професора З. Когута у 2014 р.

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і координатором Батуринського проекту та співкерівником розкопок Батурина від канадської сторони. Провідний канадський історик чернігівського князівства і колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімнік адмініструє фондом, що збирає цей інститут на розкопки Батурина. Він бере участь в історичних дослідках міста княжої доби та публікації здобутків проекту в Канаді й Україні.

Директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві архітект-реставратор Сергій Юрченко та старша наукова співробітниця Інституту історії України Національної академії наук України, знана мазеполог, д-р Ольга Ковалевська надають цінні консультації В. Мезенцеву з питань архітектурного дизайну і декору Мазепиноного палацу в Батурині, історії та культури міста.

Авторитетний історик козаччини та мазепознавець,

директорка Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету, проф. Тетяна Таїрова-Яковлева часто відвідує Україну й Батурин та співпрацює з нашою експедицією і науковцями Батуринського заповідника. Минулого року вона видала другий том документів і листів з батуринського архіву Мазепи, який вивезли до Росії у 1708 р.³ В своїх книгах цей історик використовує матеріяли наших розкопок, археологічні свідчення про знищення міста того року і реконструкції спалених фортеці й Мазепиної резиденції. У російських академічних та інтернетних виданнях Т. Таїрова-Яковлева, як і українські дослідники, стверджує достовірність факту розорення гетьманської столиці царським військом й вигублення там усіх оборонців разом з цивільним населенням, жінками і дітьми, загальною кількістю біля 15 тисяч осіб.⁴

Національний історико-культурний заповідник (НІКЗ) «Гетьманська столиця» у Батурині успішно продовжує свою музейну, екскурсійну, науково-дослідну, видавничу, культурно-просвітницьку й патріотично-виховну діяльність. Він влаштовує виставки, наукові конференції, концерти та численні публічні заходи для відзначення роковин Батуринської трагедії і ювілеїв Мазепи, Розумовського та інших гетьманів. 2014 р. музеї та архітектурні пам'ятки Батурина оглянуло приблизно 130,000 відвідувачів з України і за кордону. Директорка Наталя Реброва, завідувача відділом археології Наталя Саєнко та інші співробітники заповідника співпрацюють з членами нашої експедиції та регулярно надають необхідні інформації з Батурина.

* * *

У 1669-1708 рр. Батурин був військово-адміністративною столицею козацької держави і одним з найбагатших, найбільших і добре укріплених міст України. Його фортеця займала порівняно велику площу, 26.4 га, а цитадель – 1.3 га. Їхні рови й вали зі зрубними стінами, вежами і брамами побудували між 1625 р. та 1648 р. за польського володіння Чернігово-Сіверщиною і посилили після 1669 р. Але на час розорення Батурина 1708 р. його фортеця була вже застарілою, занедбаною і 20 років не ремонтувалась.

Ю. Ситий здогадно ототожнює згаданий в описі міста 1654 р. «острог» з передмістям на північний захід від фортеці. Така назва посаду передбачає наявність там легших оборонних споруд типу частоколу. На користь укріпленості цього передмістя говорить і

Рубікон гетьмана Івана Мазепи. Художник Ігор Синепольський, 2008 р. Батуринський заповідник.

побудова там Мазепою мурованої Микільської церкви.

У цитаделі, фортеці та передмістях розміщувались резиденції гетьманів з військовими/державними скарбницями й канцеляріями, садиби урядовців, полковників та інших старшин (офіцерів) козацького війська і духовенства, курені козацьких, сердюцьких і компанійських полків, генеральний гарматний арсенал, склади для зброї і боєприпасів та великі зерносховища, відомі за писемними й археологічними джерелами. Гетьманська столиця швидко збагатіла від податків, зосередження там світської і церковної еліти та активної торгівлі із Заходом і Сходом. Серед старшинської верхівки та службовців гетьманського двору поширювались європейські впливи, моди й звичаї, твори барокового мистецтва і літератури.⁵

За блискучого 21-річного гетьманування Івана

Мазепи (1687-1709 рр.) Батурин був у zenіті свого розвою й слави і став відомим у Західній Європі. Тоді він суперничав з провідними культурно-релігійними й торгово-ремісничими центрами Гетьманату Києвом і Черніговом не тільки за розмірами і населенням, а й розвитком монументальної архітектури та виробництвом декоративної полив'яної кераміки, особливо пічних кахлів. Безперечно, Київ завжди лишався найстаршим і найзначнішим традиційним церковним, освітнім та культурним центром України-Руси.

Однак у працях французьких істориків XVIII ст. саме Батурин називається «головним містом», «столицею козаків» та «столицею України», де знаходились «одна з найукріпленіших фортець в Україні» і резиденція широко знаного гетьмана Мазепи до зруйнування міста у 1708 р.⁶ Наприклад, великий французький просвітник Вольтер (1694-1778 рр.) у своїй *Історії*

Вали, зрубні стіни, вежі й брама цитаделі фортеці Батурина XVII ст. Реконструйовано на основі археологічних даних у 2008 р. Світлини цитаделі В. Мезенцева.

Карла XII пише, що: «...в Україні, країні козаків,... головним її містом є Батурин, розташований на маленькій річці Сейм».⁷

Подібно трактує Батурин Мазепиною часу шведський історик Андерс Фріксель (1795-1881 рр.) у своїх капітальних творах з історії Швеції та Північної війни. Він називає його «головним містом/столицею русинів», «столицею Мазепи» і «багатим метрополісом Мазепи».⁸

24 жовтня 1708 р. Мазепа з найближчими довірниками та 1,200 козаків і компанійців залишив Батурин і приєднався до армії шведського короля Карла XII поблизу м. Новгороду-Сіверського на Чернігівщині. Він уклав воєнно-політичний союз з королем і підняв повстання проти тиранічного правління Москви над центральною Україною. Шведсько-українське військо рушило до Батурина, де гетьман приготував великі запаси зброї і харчів для зимівлі втомленої шведської армії.

Однак цар Петро I після російське військо на чолі з генералом князем Олександром Меншиковим захопити Батурин до підходу туди Мазепи і Карла. Опис захоплення, пограбування й розорення цього

міста 2 листопада 1708 р. та різанини людности краю подаємо нижче за маловідомим українцям твором французького історика Анрі-Філіппа де Лімьє *Історія Швеції в правління Карла XII 1721 р.* Українські сюжети цієї книги перекладені й опубліковані в Україні 2013 р.

За цим автором, Меншиков напав на Батурин з

Реконструйоване подвір'я цитаделі.

Фрагменти скульптурної композиції «Плач над героями Батурина». Скульптор Людмила Мисько, 2008 р.
Фото В. Мезенцева.

15-20-тисячним московським корпусом. Козаки «кількістю до 6,000 чоловік, укрилися в Батурині, звичній резиденції цього генерала (гетьмана Мазепи – автори) та однієї з найукріпленіших фортець в Україні. Князь Меншиков... взяв це місто штурмом, піддав його розграбуванню та наказав перебити всіх козаків, які тут укривалися, за виключенням кількох офіцерів, котрих наказав колесувати живцем наступного дня... Меншиков знайшов тут 100 гармат, дуже багато військових припасів і величезні скарби, які належали Мазепі... Цар... надіслав наказ своїм військам негайно рушати в Україну, переслідувати всіх бунтівників і не жаліти жодного з них. Більша частина міст, сусідніх із Батурином, були обернені на попелища, як і ця фортеця. І все те багатоденне перебування тут московитів сповнило цей край кривавою різаниною та жахом».⁹

У перевиданому 2012 р. *Короткому описі Малоросії (1340-1776 pp.)*, списку військового канцеляриста Григорія Покаса 1751 р., в описі погрому Батурина військом Меншикова, крім покарання на горло усіх козацьких старшин, згадано про криваву масакру всіх безборонних міщан та руйнацію храмів міста: «...там Меншиков захопив ватажків повсталих, котрі усі були страчені жорстоко на смерть. Нападники викололи й вирубали усе населення. Кров забитих батурян зливалась шляхами й вулицями у річку Сейм... До того

ж нападники не помилували й Божих церков. Господи, побач жажливе вигублення християн!...».¹⁰

За обґрунтованими підрахунками відомого історика Сергія Павленка (Чернігів), тоді в Батурині загинуло 5-6.5 тисяч українських військовиків та 6-7.5 тисяч мирних мешканців.¹¹ Таке число жертв московського нападу на гетьманську столицю загалом прийнято українськими вченими. Багатолітні розкопки у Батурині виявили численні археологічні свідчення про пограбування й спалення доценту фортеці й передмість армією царя Петра та масову загибель там жінок, дітей і чоловіків від каральної акції та пожежі у захопленій Мазепиній столиці.¹²

В Україні вже встановилась десятилітня традиція відзначати річницю Батуринської трагедії 13 листопада (2 листопада за старим стилем). НІКЗ «Гетьманська столиця» кожного року організує гідне відзначення цієї сумної події для батуринців та гостей міста.

З розграбованої резиденції Мазепи у Батурині Меншиков вивіз гетьманські клейноди – три булави, бунчук і прапори, – які передав цареві. Звідти він забрав собі й вивіз до Росії генеральну військову і особисту гетьманську канцелярію та архів і частину скарбів Мазепи, що той, вірогідно, не зміг забрати з собою до шведів.¹³ Т. Таїрова-Яковлева віднайшла понад тисячу службових і приватних листів та доку-

Граф Олексій Розумовський. Невідомий маляр XIX ст. Національний музей історії України у Києві. Портрет експонувався в палаці-музеї К. Розумовського у Батурині 2013-15 рр. Знімок В. Мезенцева, 2013 р.

ментів Мазепи в архівосховищах Петербургу й опублікувала у двох томах.¹⁴

Київський губернатор князь Дмитро Голіцин з російськими вояками брав участь у розгромі та пограбуванні Батурина.¹⁵ У збірці документів «Батуринського архіву», оприлюднено три листи, написані Голіциним Меншикову в грудні 1708 р. Губернатор повідомляє про перевезення до Києва булави, бунчука, військової печатки, коштовного срібного посуду, хутер соболів, багатого одягу та інших пожитків Мазепи, загарбаних на його оселі. За вимогою Меншикова,

Палац О. Розумовського в Козельці 1744 р. Національний музей Стокгольму. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка на основі ілюстрації кресленика.

Голіцин вислав найцінніші трофеї йому, а решту продав.¹⁶ Мабуть, з цих Мазепиних речей походять срібні орнаментовані кухоль з гербом гетьмана, келих і таріль, що йому приписуються. Вони збереглися у колекціях Чернігівського історичного музею ім. Василя Тарновського та Батуринського заповідника.¹⁷

Цар Петро намагався навіки стерти з лиця землі непокірну столицю Мазепи і заборонив заселяти й відновлювати це місто. Російська імператриця Анна Іоанівна (1730-40 рр.) підтвердила цю заборону. Однак новообраний гетьман Іван Скоропадський (1708-22 рр.) 22 грудня 1708 р. видав універсал, що дозволяв селитись у Батурині.

Аналіза археологічних і писемних даних показує, що небагатьом батуринцям, котрим пощастило втекти чи сховатись під час погрому міста, та новосельцям Скоропадський звелів мешкати тільки по околицях за межами спаленої фортеці. Меншиков вважав це порушенням царського наказу і доносив про це Петру I у листі 1721 р.: «...Ваша імператорська величність наказали це захоплене місто (Батурин – В. М.) зруйнувати і щоб ніхто у ньому не мешкав; а тепер у його передмістях й околицях мешкають, селяться люди всіляких станів...», включно з тими, хто «зрадив разом з Мазепою» та їх родинами.¹⁸

Царську заборону заселяти й відроджувати Батурин було скасовано 1750 р. за правління просвіченого гетьмана Кирила Розумовського (1750-64 рр.). Він добився, щоб тоді місту повернули статус столиці козацької держави. Протягом другої половини XVIII ст. Розумовський відбудував його з попелища й перетворив на один з провідних промислових центрів Лівобережної України.

Але і в той час Батурин заселявся й розбудовувався головню на периферіях поза колишньою фортецею, яку не відновили. На передмісті, що на захід від фортеці, гетьман спорудив свою першу дерев'яну резиденцію у 1751-53 рр. Його син граф Андрій Розумовський розібрав цей будинок 1821 р. і він лишається малознаним.

Завідувач відділу «Цитадель» Батуринського за-

Палац гетьмана Розумовського на передмісті Глухова Веригині 1749 р. за Олександром Лазаревським, 1898 р.

повідника Микола Терех докладно розглянув писемні повідомлення XVIII-XIX ст. про цю садибу Розумовського та історію її побудови.¹⁹ За цими джерелами, гетьманський палац був великою одноповерховою спорудою, складеною з брусів, з численними покоями. Очевидно, її побудували й прикрасили за пануючим тоді стилем пізнього барокко. Але в описах відзначено, що фасади палацу були просто оформлені.

Приміщення там опалювало вісім печей, облицьованих плоскими керамічними кахлями без рельєфу. Знайдено багато фрагментів таких плиток, вкритих глазурою синього, білого, коричневого та інших кольорів з переважно монохромними сюжетними зображеннями і орнаментальними картушами у голландській пізньобарокковій манері. Вони виставлені у пізнішому мурованому палаці-музеї Розумовського в Батурині, про який мова далі. Ці імітації модних голландських кахлів могли бути продукцією кахляного заводу, що гетьман заснував на околиці міста.

За дослідями писемних джерел про будівництво Розумовського наукової співробітниці НІКЗ «Гетьманська столиця» мгр Марини Герасько, його первинний одноповерховий палац перебудували й збільшили у 1758-59 рр. та пізніше. На 1821 р. дерев'яна резиденція Розумовського у Батурині мала два поверхи.²⁰

За описом 1774 р., там містилась багата бібліотека, що налічувала дві тисячі книг, здебільше наукових, французькою, російською, німецькою, англійською та італійською мовами. Гетьман зберігав там цінні козацькі літописи, зокрема список 1753 р. «Короткого опису Малоросії».²¹

Біля палацу стояло два дерев'яні флігелі для гостей. В одному з них поміщалась домовна церква. Вона з'єднувалась з палацом галерією-переходом, як, мабуть, і другий флігель. Останній флігель садиби

Керамічні полив'яні розписані кахлі XVIII ст., що облицьовували печі у дерев'яній резиденції гетьмана Розумовського в Батурині. Батуринський заповідник.

розібрали 1859 р. На подвір'ї розташовувались також менші дерев'яні будинки для прислуги, кухня, пекарня, два муровані магазини для провізії, льодовик, конюшні й каретня. Усі споруди маєтку були пофарбовані у жовтий колір. Площа двору становила 8.6 га.²² За палацом знаходились город і фруктовий сад з малою цегляною оранжереєю. Гетьманську садибу оточував мур та дубовий тин на окремих ділянках.

2014 р. археологи під керівництвом Ю. Ситого знайшли залишки цього палацу на подвір'ї загальноосвітньої середньої школи Батурина на вул. Віктора Ющенка, 47 (головна, Київська, вулиця старого міста). Там розкопали частину рову від розібраних цегляних фундаментів палацу. Дерев'яні стіни спирались на фундаменти та цоколь з цегли. Як і резиденція Розумовського у м. Глухові Сумської області, його батуринський дерев'яний палац міг мати цегляний скле-

Головна фасада дерев'яного палацу К. Розумовського з флігелями і переходами у Батурині 1751-53 рр. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2014 р.

Гетьман Кирило Розумовський. Невідомий маляр XVIII ст. Симферопільський художній музей. Портрет експонувався в палаці-музеї Розумовського у Батурині 2013-14 рр. Фото В. Мезенцева, 2013 р.

пінчастий підвальний/цокольний поверх з вікнами-продухами. Але його рештки ще не виявлені археологами.

Відомості про архітекта першої резиденції Розумовського у Батурині (1751-53 рр.) та її зображення відсутні. В. Мезенцев припускає, що архітектором цієї

споруди був Андрій Квасов, який керував будівництвом гетьмана у Батурині й Глухові в 1749-51 рр. Автором чи співавтором проекту палацу міг бути також талановитий італійський архітект Антоніо Рінальді, котрий очолив розбудову тих міст у 1752-53 рр.

За В. Мезенцевим, найближчою аналогією за часом спорудження, габаритами, архітектурним рішенням і конструктивною технікою первісної резиденції Розумовського у Батурині був його дерев'яний одноповерховий видовжений пізньобароковий палац на передмісті Глухова Веригині 1749-50 рр. Дизайн останнього розробили ті самі архітекти. Глухівський палац гетьмана розібрали після 1764 р., але зберігся кресленик його чільної фасади з пляном.²³ За цим зображенням, він також мав вісім печей і димарів. Відповідно, його параметри та кількість кімнат наближались до майже одночасної батуринської оселі Розумовського.

Подібним був також менший дерев'яний одноярусний витягнутий пізньобароковий палац з двома симетричними бічними одноповерховими флігелями, фундований братом гетьмана, графом Олексієм Розумовським, у м. Козельці Чернігівської області. Цю садибу запроектував Квасов 1744 р. Вона не дійшла до нашого часу. Але в колекції архітектурних малюнків Фрідріха-Вільгельма фон Берггольца у Національному музеї Стокгольму збереглися кресленики двох фасад козелецького палацу і флігелів, з'єднаних дерев'яними парканами. Ці та інші будівлі того маєтку О. Розумовського зображені на пляні його огороженого подвір'я.²⁴

На основі професійних архітектурних креслеників аналогічних палаців у Глухові й Козельці та описів XVIII-XIX ст. першої резиденції гетьмана К. Розумовського у Батурині В. Мезенцев та С. Дмитрієнко

Чільна і бічна фасади мурованого палацу К. Розумовського й східного флігеля його садиби у Батурині (1799-1803 рр.) після реставрації 2005-09 рр. Фото екстер'єру та інтер'єру В. Мезенцева.

Парадна зала палацу та анфіляди кімнат з картинами і меблями XVIII-XIX ст.

підготували гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію її чолової фасади.²⁵

Намагання Розумовського модернізувати й посилити українську козацьку державу суперечили централістичній великодержавній політиці російської імператриці Катерини II. 1764 р. вона скасувала гетьманську державу й примусила Розумовського піти у відставку. Проте з 1776 р. зречений гетьман продовжив розбудову і благоустрій Батурина власним потужним коштом як його приватний господар і щедрий меценат.

1799 р. на південному передмісті Теплівці він почав спорудження найрозкішнішого мурованого палацу в Батурині за проектом знаменитого шотландського архітекта Чарльза Камерона. Триярусний палац і два бічні двоповерхові флігелі для гостей та слуг звели у стилі палладіянського клясицизму з чіткою симетрією й використанням принципів храмової архітектури давніх Греції та Риму. Навколо них бував пейзажний парк. Комплекс оточували масивні мури, які розібрали разом з флігелями на початку XX ст. Підмурки огорожі та східнього флігеля розкрили наші археологічні дослідження у 2005-07 рр.²⁶

В 2005-09 р. цей напівзруйнований і занедбаний палацово-парковий ансамбль було вперше майже повністю відреставровано. У палаці створено картинну галерію та Музей гетьманської слави. Досконале архітектурне розв'язання та артистичний декор палацу ставлять його до ряду найкращих споруд в Україні й світі. Він яскраво репрезентує палладіянську течію в архітектурі України. Ця фундація Розумовського у Батурині є неперевершеною пам'яткою палацового мистецтва і унікальним символом державної величі й

слави українських гетьманів. Тим більше, що від усіх інших резиденцій та державних установ козацьких володарів в Україні не збереглося навіть руїн.

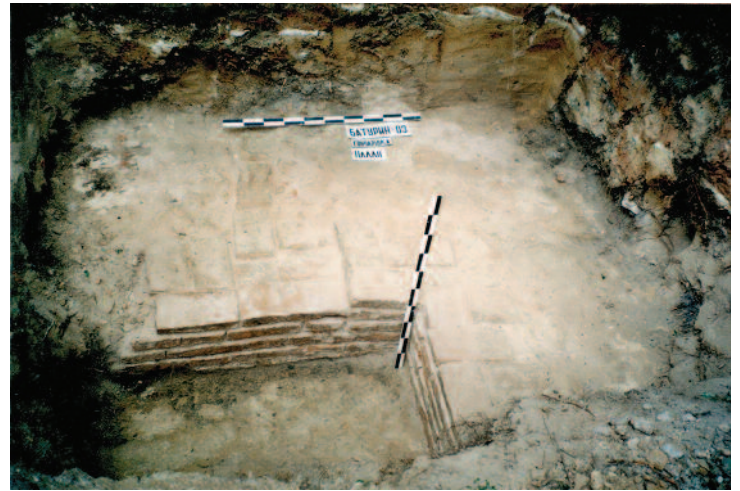
Правнук К. Розумовського, поет Олексій Толстой (1817-75 рр.), котрий народився в Україні, у своєму вірші про Батуринський край згадує, що над входом до мурованого палацу було зображено щит з гетьманською булавою.²⁷ На жаль, ця гетьманська геральдична емблема на його порталах чи стінах не

Розкопки фундаментів східнього флігеля маєтку Розумовського 1799 р. в Батурині у 2006 р.

Залишки прибудови до основного об'єму палацу Гончарівки зі сходами до підвалу та фундаментний рів його внутрішньої стіни. Розкопки 2009 р. Знімок Ю. Ситого.

Рештки фундаментів на північно-західному куті основного об'єму палацу Гончарівки. Зондаж 2003 р. Світлина цієї споруди В. Мезенцева.

Розкопки рову від розібраних цегляних фундаментів зовнішньої східної стіни гончарівського палацу в 2013 р.

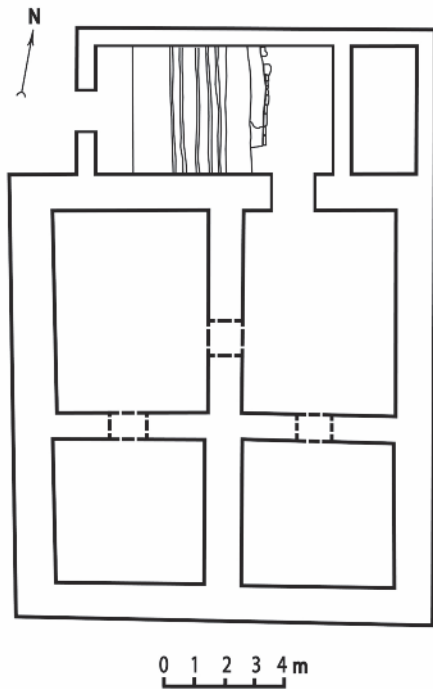
збереглась від XIX ст. і на реставрованому будинку відсутня.

Останній гетьман Лівобережної України К. Розумовський помер 1803 р., коли опорядження інтер'єрів нового мурованого палацу ще не завершили. До кінця своїх днів він мешкав у Батурині в ранішому менш амбітному дерев'яному домі, описаному вище. Після ліквідації козацької держави і втрати багатого покровителя колишня гетьманська столиця невпинно занепадала протягом XIX-XX ст. і перетворилась на село за советської влади. У незалежній Україні Батурин почав відроджуватись і 2008 р. одержав статус міста районного підпорядкування.

У 2013-14 рр. наша експедиція продовжувала розкопки решток садиби Мазепи на південному передмісті Гончарівці. Перед 1700 р. він побудував там монументальний мурований палац і переніс туди свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці. Гетьманський осідок на Гончарівці з поля захищали вали й рови, а з боку високого берега Сейму – частокіл. Залишки цієї огорожі виявили останні археологічні дослідження.

Заміський палац Мазепи пограбували й спалили московські вояки під час зруйнування Батурина 1708 р. Протягом XVIII-XX ст. місцеві мешканці розбирали руїни споруди на цеглу для перевикористання. До нашого часу дійшли лише розвали стін, фрагменти фундаментів та їх рови. Археологічні дослідження решток палацу ведуться з перервами від 1995 р.

2013 р. археологи розкопали частину фундаментних ровів його зовнішньої східної стіни і знайшли багато будівельних і декоративних матеріалів у заповненні

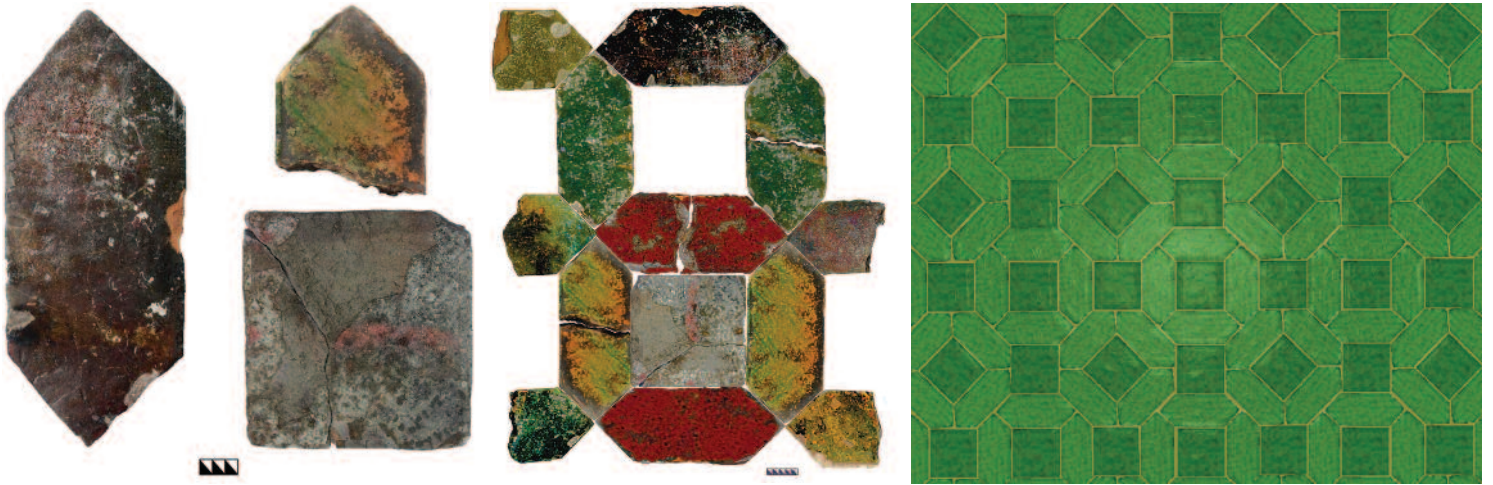
Плян підвального поверху палацу Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідями. Реконструкція Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

Південна (чолова) та східня поздовжня фасади Мазепиного палацу на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2015 р.

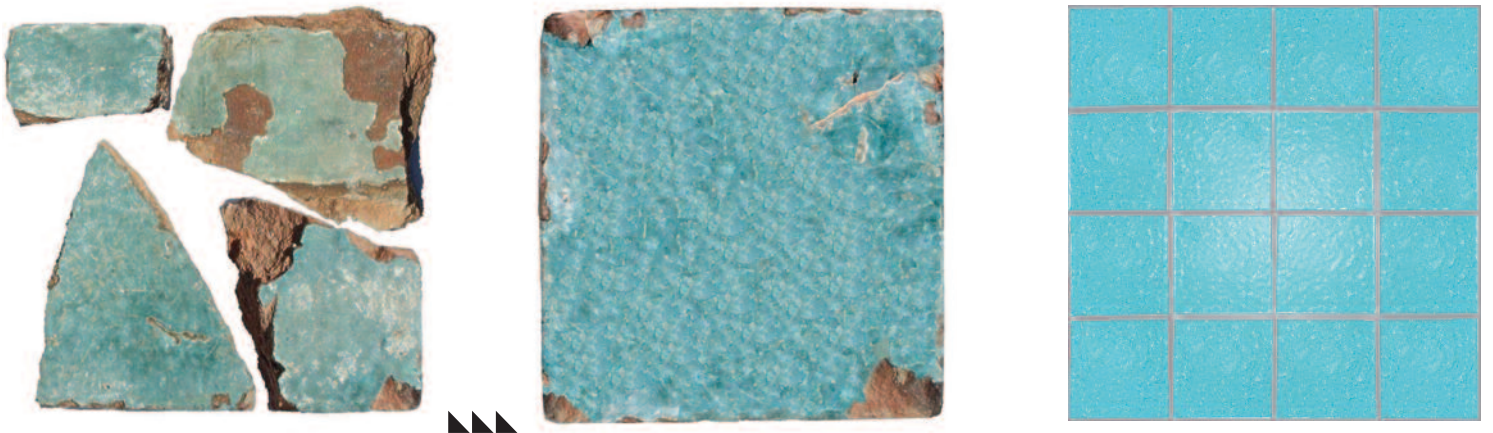
Фрагменти керамічних глянзованих поліхромних кахлів з декору печей гончарівської резиденції, знайдені 2013 р. Фото В. Мезенцева.

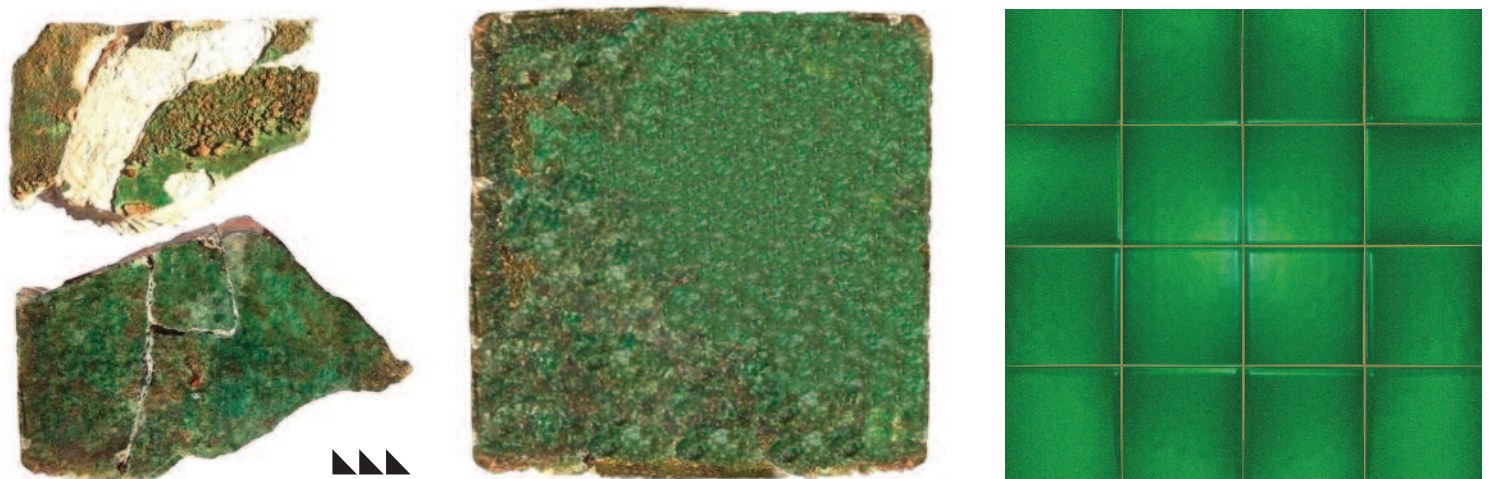

Обгорілі товсті шестикутні видовжені та квадратна керамічні полив'яні плитки підлоги палацу Гончарівки. Знімки усіх плиток В. Мезенцева.

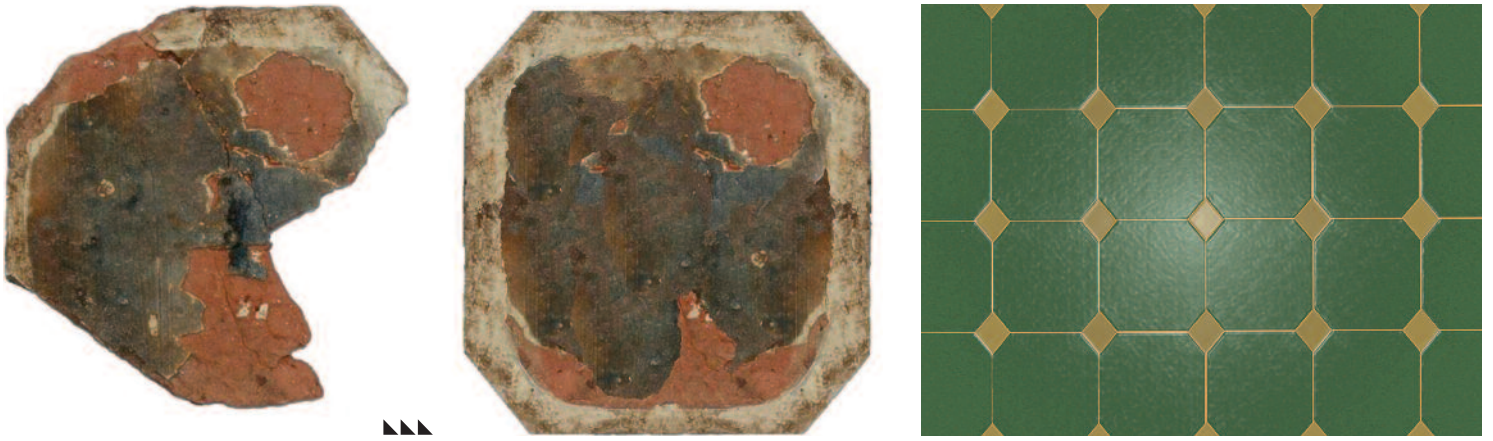
Теперішній і первинний вигляди покриття підлоги шестикутними та квадратними плитками із зеленою емаллю (тип мощення 1). Тут і далі гіпотетичні реконструкції підлог В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2015 р.

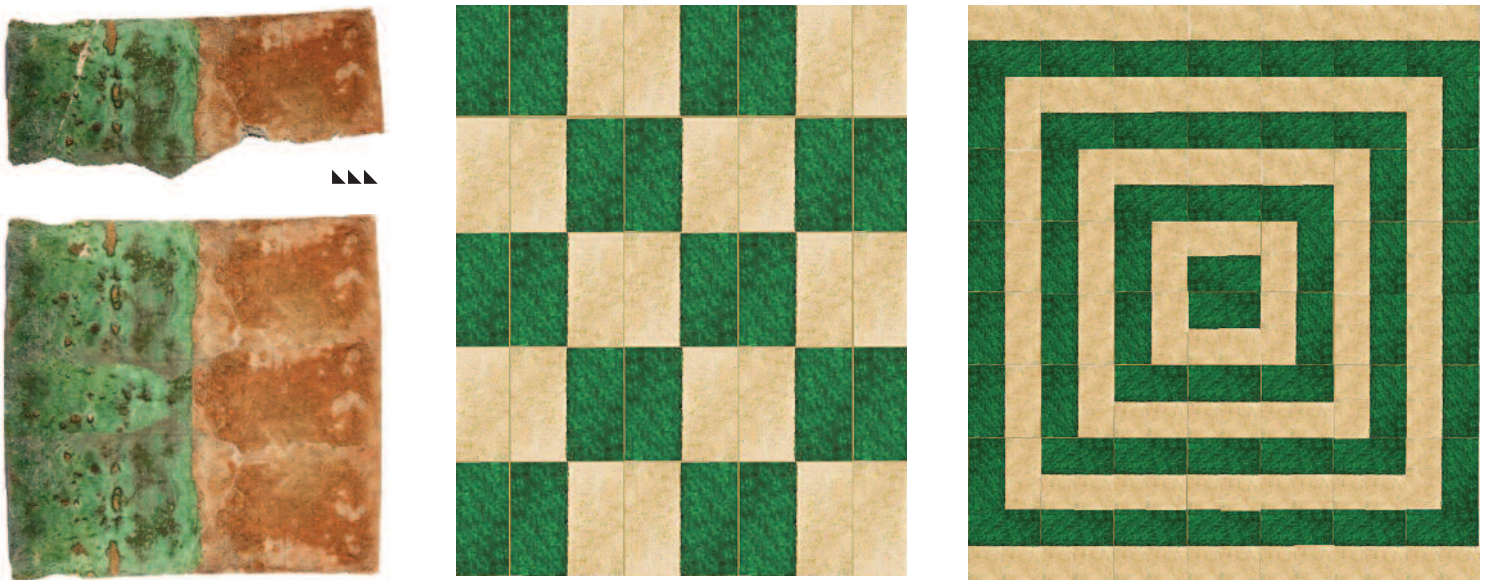
Уламки й відтворені ціла тонка квадратова плитка з блакитною глязурою та мощення підлоги такими плитками (тип 2).

Фрагменти та реконструйовані ціла квадратна тонка плитка із зеленою поливою і первісний вигляд підлоги, складеної з таких плиток (тип 3).

Частина і реконструйовані ціла восьмикутна тонка плитка та комбінація підлоги з таких і малих квадратних глянурованих двоколірних плиток (тип 4).

Уламок й відтворені ціла тонка підквадратна плитка, наполовину вкрита зеленою емаллю, напівтеракотова, і складені з таких плиток шаховий та лінійно-концентричний орнаменти підлог (тип мощення 5, підтип 5а).

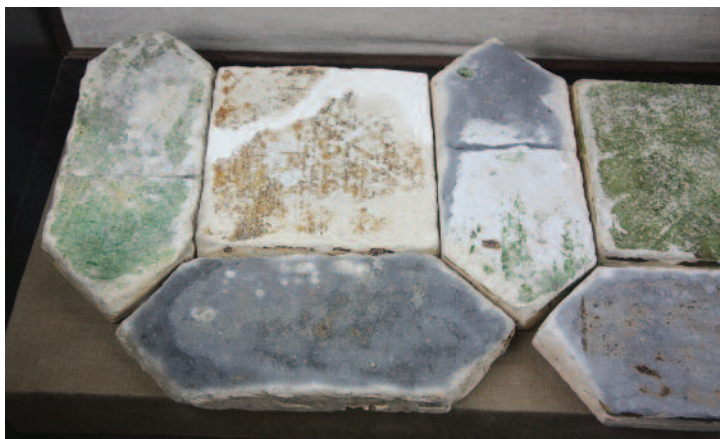
Фрагменти і реконструйовані ціла теракотова прямокутна тонка плитка й покриття підлог такими плитками звичайною кладкою та методом «у ялинку» (тип 6, підтип 6а).

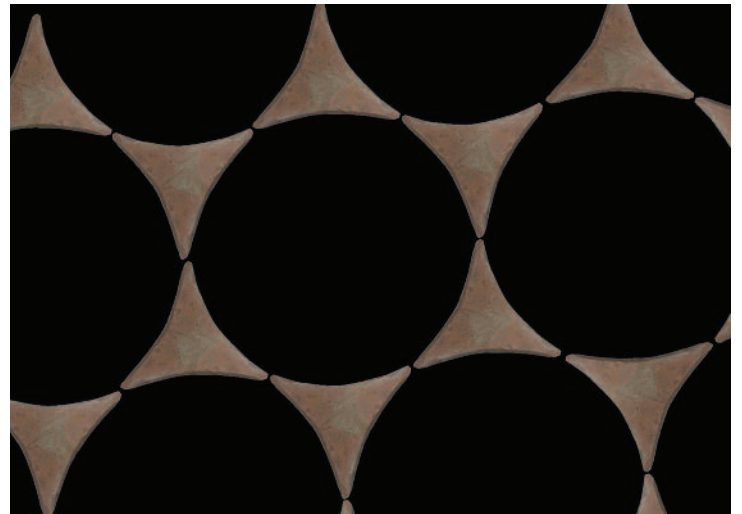
Побита та відтворені ціла фігурна тонка теракотова плитка й спосіб викладення підлоги палацу Гончарівки такими плитками (тип 7).

котловану. Хоч розкопки залишків цієї великої споруди ще не завершені, на основі здобутих археологічних даних, історичних джерел та малюнку руїн Мазепиного палацу в Батурині 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, дослідники відтворили його план, параметри, архітектурний дизайн і декор. Основний підквадратний об'єм палацу (15 x 14.5 м) мав глибокий склепінчастий підвал з чотирма камерами. З півночі до нього від початку примикала цегляна прямокутна прибудова (12 x 5 м) зі сходами до підвалу, коридором та малою камерою. Разом із прибудовою довжина палацу становила біля 20 м і ширина 14.5 м.

Більшість дослідників палацу Гончарівки та В. Мезенцев вважають, що він був триповерховим з мансардою. Разом з підвалом будинок мав п'ять ярусів. Вірогідно, на замовлення Мазепи, його спорудили і оформили в цілому за стилем зрілого центральноєвропейського барокко. Однак зовнішній західний убір палацу доповнили керамічними глянзованими розет-

Керамічні полив'яні товсті шестикутні видовжені та квадратні плитки підлоги замку князів Острозьких XVI-XVIII ст. у м. Острозі. Музей замку. Знімок В. Мезенцева, 2013 р.

ками й вставками, типовими для церков, дзвіниць й монастирських будівель Києва XVII-XVIII ст. В. Мезенцев детально розглянув конструктивну техніку, архітектуру і зовнішню орнаментацию вілли Мазепи у Батурині, їх походження та аналогії у серії академічних публікацій.²⁸ Спільно з С. Дмитрієнком він підготував гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру цієї споруди.

Вона мала надзвичайно багате оздоблення керамічними полив'яними різнобарвними і теракотовими деталями. Чепурні пічні кахлі, керамічні плити з рельєфним Мазепиним гербом і монограмою та розетки, що прикрашали фасади палацу, вважаються цінними витворами декоративно-ужиткового і геральдичного мистецтва українського барокко. Вони досліджувались у працях Ю. Ситого, Лариси Виногородської, В. Мезенцева, Людмили Мироненко та Юлії Гутник.²⁹

В цій брошурі коротко викладено результати дослідження В. Мезенцевим керамічних плиток від мо-

Залишки підлоги з керамічних товстих шестикутних і квадратних плиток у корпусі настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському. Фото В. Лук'яненка, 2003 р.

Галицька ікона Благовіщення XVI ст. з малюнком підлоги, що відповідає типу мощення 1 палацу Гончарівки. Національний художній музей України в Києві.

щення підлог палацу Гончарівки. Він уперше зібрав і проаналізував ці матеріяли, які масово знаходили під час розкопок гетьманської садиби у 2009-14 рр.³⁰

Ю. Ситий переконливо визначив, що запрошені Мазепою досвідчені київські майстри виготовили з місцевої глини в Батурині усі керамічні декоративні деталі палацу, включно з плитками його підлог.³¹

Долівку підвального поверху, ймовірно, вистелили цеглою. В ході розкопок решток гончарівського палацу знайшли багато переважно побитих керамічних плиток. Вірогідно, вони є залишками покриття підлог його наземних поверхів.

Найбільше представлені видовжені шестикутні товсті плитки товщиною 3-4 см. Дотепер знайдено тільки дві цілі плитки такого типу розмірами 30.5 x 13.5 x 4 см у 2010 р. та 28.6 x 12 x 3.8 см 2014 р. Їх торці трохи скошені донизу, а лицьова, ширша, поверхня вкрита поливою. Деякі з таких плиток зберегли її

Ікона Стрітення XVIII ст. з Київщини, де малюнок підлоги є подібний до типу мощення 4 гончарівського палацу. Національний художній музей України.

первинний зелений колір, а на більшості глязура обгоріла під час пожежі 1708 р. й змінила колір на темно-червоний, жовто-коричневий, сірий та чорний.

Фрагмент гравюри Івана Щирського «Іоан Дамаскин» київського друку 1699 р., де зображено шахову підлогу, аналогічну типу мощення 5 Мазепиної резиденції у Батурині.

Кремій та зламаний бронзовий гвинт від замку рушниці, залізне вістря стріли, осколок чавунної гранати чи ядра і олов'яні мушкетні кулі (перед 1708 р.). Розкопки службової споруди 2013 р. Знімок В. Мезенцева.

них з чотирьох боків. Тут надруковані комп'ютерні реконструкції теперішнього й первісного вигляду мощення підлоги палацу плитками двох таких форм із зеленою поливою (тип підлоги 1).

В 2009 р. поблизу котловану палацу знайшли цілу маленьку товсту трикутну плитку (8 x 7 x 3.4 см), яку, очевидно, використали разом з товстими плитками підлоги типу 1. Подібними малими плитками різних форм часто заповнювали проміжки між краями підлоги та стінами.

У 2009-14 рр. серед решток палацу знайдено значну кількість фрагментів тонких керамічних плиток підлоги товщиною 1.2-1.5 см. Їх торці прямі. Через тонкість і крихкість усі такі плитки побились. Тому розміри тонких плиток відомі лише частково, а їхні форми відтворено з більшою чи меншою мірою припущення.

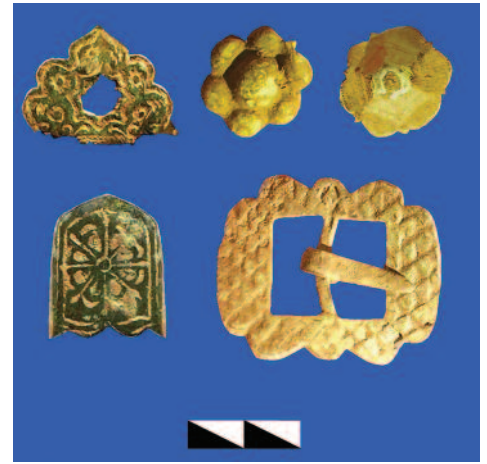
В 2009-14 рр. знайшли чимало фрагментів тонких плиток 1.3-1.5 см завтовшки, прикрашених найбільш поширеною зеленою й рідкісною блакитною глазурою. В. Мезенцев і С. Дмитрієнко гіпотетично реконструювали комп'ютерною технікою цілу тонку плитку з блакитною поливою як квадратову та первинний вигляд покриття підлоги палацу такими плитками (тип 2). Плитки тої ж форми й параметрів з зеленою емаллю та варіант мощення ними підлоги цього будинку реконструйовано як тип 3.

2011 р. знайдено великий фрагмент тонкої плитки (23 x 18-22.5 x 1.5 см) із залишками обгорілої глазурі та частинами прямих граней з тупими кутами. С. Дмитрієнко гіпотетично реконструював комп'ютерним методом цілу плитку як восьмикутну, вкриту зеленою

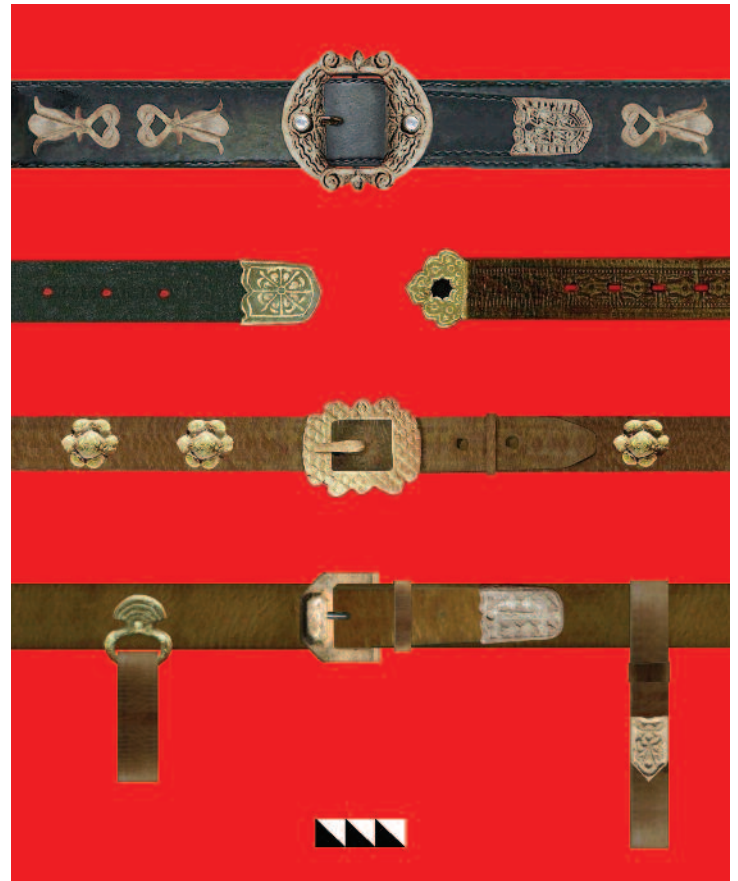
2010 р. знайшли дві цілі квадратні полив'яні плитки розмірами 17.6 x 4 см. Вони мають схожі товсті навскісні бортики. За формою і габаритами ці квадратні плитки пасують до видовжених шестикутних, які явно скла-

дали навколо

поливою, а також комбінований дизайн мощення такими плитками підлоги палацу (тип 4). На слушну думку дослідника, між октагональними плитками вставили малі квадратні чи ромбічні плитки жовтого або іншого ясного кольору емалі. Малі плитки таких форм ще не виявлені археологами на Мазепиній садибі.

Бронзові декоративні накладки та пряжка від старшинських поясів рубежу XVII-XVIII ст., знайдені серед решток службового приміщення у 2014 р. Світлина Ю. Ситого.

Оздоблені шкіряні ремені козацьких старшин Мазепино двору в Батурині за матеріалами розкопок службової споруди 2011-14 рр. Гіпотетичні комп'ютерні реконструкції (фотоколажі) В. Мезенцева та С. Дмитрієнко, 2014 р.

Малюнки полковника, старшин-офіцерів, рядового козака, військового писаря та міщанина гетьманської держави XVIII ст. за Олександром Рігельманом, 1847 р.

Кам'яниця генерального судді Василя Кочубея кінця XVII ст. у Батурині після реставрації 2003-06 рр.

У 2013 р. знайшли частину плитки з однією цілою стороною довжиною 22 см і товщиною 1.2-1.3 см. Обидва обламні боки утворюють з цілою довгою стороною прямі кути. Половина плитки вкрита світло-зеленою, салатовою, поливою, а решта є теракотова (випалена глина без покриття). С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу гіпотетично відтворив цілу двоколірну плитку, близьку до квадрату. Нею можна викласти шаховий та всілякі лінійні й концентричні візерунки підлог (тип мощення 5 і 5а). Ця унікальна плитка свідчить, що в орнаментативній підлогі палацу Гончарівки своєрідно поєднали глязуровані зелені й теракотові поверхні, а не обмежувались одноколірними плитками.

В 2009-14 рр. знайшли багато уламків тонких теракотових плиток товщиною 1.2-1.5 см. На одному значному фрагменті теракотової плитки з розкопок 2009 р. збереглась ціла сторона розміром 13.5 см, що, напевно, була її шириною. Неповна довжина цього уламку 14.5 см. Правдоподібно, ціла плитка мала прямокутну витягнуту форму завдовжки приблизно 26 см. В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції цілої тонкої теракотової плитки та двох поширених прийомів покриття підлог палацу такими плитками. Їх могли укласти прямими поздовжніми чи концентричними рядами та методом «у ялинку», як і цегляні кладки того часу (тип мощення 6 і ба).

Серед археологічних знахідок на Мазепиній господі 2009 р. С. Дмитрієнко виявив незвичайну малу тонку неполив'яну плитку підлоги. Вона має форму близьку до трикутника, ввігнутого з усіх боків. Два її кутові завершення відламані, а уціліла центральна частина

має розміри 15 x 13.5 x 1.5-2 см. С. Дмитрієнко технікою комп'ютерного фотоколажу відтворив цілу теракотову підтрикутну, майже рівносторонню, плитку та конструкцію підлоги палацу з таких фігурних плиток. За його задумом, вони оточували ще не знайдені здогадні великі круглі теракотові чи глязуровані плитки і заповнювали проміжки між ними (тип мощення 7).

Дослідження плиток від підлог палацу Гончарівки, знайдених у 2009-14 рр., дозволяє виділити дев'ять типів таких керамічних деталей, різних за формами, габаритами та кольором поливи. Як згадувалось, у реконструйованих двох комбінованих варіантах покриття підлог палацу гіпотетично використали проміжні малі квадратні (тип 4) та великі круглі плитки (тип 7), котрі ще не виявили археологи. Тож, разом усіх відомих натеper типів плиток підлог резиденції Мазепи у Батурині є 11. Сподіваємось, що в процесі її подальших розкопок будуть знайдені два намічені та нові типи плиток.

Врахуємо, що у трьох відтворених типах мощення підлог палацу (1, 4, 7) сполучили два-три типи плиток. Таким чином, за дослідями знайдених на сьогодні плиток, у цій споруді застосували щонайменше сім типів мощення підлог. З додатком двох реконструйованих варіантів кладок підлог (підтипи 5а і ба) загальна кількість типів мощення підлог у палаці була дев'ять. Таких похідних варіантів/підтипів від встановлених семи дизайнів підлог Мазепиної вілли могло бути більше. Але їх повне число неможливо обґрунтовано визначити на підставі лише відомих натеper плиток підлог. У цій праці надруковано дев'ять найбільш вірогідних і обґрунтованих комп'ютерних реконструкцій типів та підтипів мощень підлог палацу Гончарівки глязурованими й теракотовими плитками.

Висновки про 7-9 типів покриття підлог у резиденції Мазепи в Батурині дозволяють вважати, що її наземна житлова частина мала не менше число кімнат, заль, сіней, комор, коридорів та інших приміщень. Як правило, у кожному мостили підлогу одного типу.

На думку В. Мезенцева, на трьох поверххах з мансардою палацу знаходилось значно більше приміщень, ніж відомих на сьогодні біля десяти типів мощення його підлог. Ці та ще не відкриті конструкції підлог цілком могли дублювати чи варіювати в кількох світлицях, опочивальнях, вестибюлях тощо у будь-якій кількості. Не виключено, що в деяких господарських та побутових приміщеннях були цегляні й дерев'яні підлоги, які згоріли у 1708 р. Так, числа усіх приміщень

Ями для зберігання збіжжя XVII – початку XVIII ст., розкопані на схід від цвинтаря Троїцького собору в колишній батуринській фортеці 2013 р.
Фото Ю. Ситого.

палацу Гончарівки неможливо встановити зараз на підставі аналізу ще неповних археологічних даних про типи плиток підлог цієї споруди.

З підрахунків дизайнів підлог, складених з керамічних плиток, та приміщень наземної частини палацу вилучено п'ять нежитлових холодних камер, коридор і сходи у прибудові в підвалі. Як вказувалось вище, там, правдоподібно, влаштували цегляні підлоги.

Висновки про використання 7-9 типів мощення підлог та не меншої кількості приміщень у наземній частині палацу Мазепи на Гончарівці підсилюють версію В. Мезенцева про його багатоярусність, західньо-барокову архітектуру й відмінність від одноповерхових кам'яниць, типових жител козацької старшини, споруджених і оздоблених за народньою традицією. Він гадає, що товстими й тонкими плитками замостили саме різні поверхи наземної частини палацу. Застосування великої кількості типів товстих і тонких глянурованих різнобарвних і теракотових плиток та варіантів мощення підлог гончарівського палацу було зумовлено різницею конструкцій і матеріалів перекриття, функцій, значення й багатства декору його приміщень та їх численністю.

В. Мезенцев припускає, що у нежитловому підвалі цієї споруди, перекритому склепіннями й замощеному, напевно, цеглою, розмістили військову/державну і приватну гетьманську скарбницю. Можливо, підлогу першого, наземного, поверху основного об'єму палацу склали з товстих видовжених шестикутних та квадратних плиток, вкритих зеленою поливою (тип мощення

1). Таке важче мощення там підтримували цегляні склепіння льоху. На першому поверсі могла знаходитись парадна зала для прийняття, нарад та бенкетів. Покриття товстими плитками підлоги великого приміщення чи цілого поверху узгоджується з тим, що таких плиток знайдено найбільше.

Пrawdopodobно, удвічі легші тонкі плитки призначались для підлог другого й третього ярусів та мансарди, які, вірогідно, мали балочні перекриття, легші за склепіння. На горішніх поверхах, згодом, містились опочивальні, приймальні й вітальні Мазепи та його дружини Ганни (†1702 р.), кабінет гетьмана, генеральна військова і особиста канцелярія, бібліотека й державний архів. Мабуть, у багато прикрашених гетьманських покоях та військових і державних установах палацу підлоги склали з ошатних тонких плиток зеленої й блакитної глянзурі та комбінованих плиток з полив'яною зеленою і теракотовою поверхнею (типи мощення 2-5а). Мазепа та його дружина могли самі замовити набори й кольори емалі цих плиток та фасони мощення і орнаментативні підлог.

Дешевші керамічні плитки без глянзурі (типи мощення 6, 6а, 7) використали для опорядження підлог, радше, менш важливих і скромніше оформлених службових установ, кімнат для гостей та челяді тощо. Простішим з них було покриття теракотовими тонкими прямокутними плитками, схоже на ординарну цегляну кладку (тип підлог 6, 6а). Цегляні й дощані підлоги також могли настелити у поварні, коморах, коридорах та прибудові з дерев'яними сходами на верхні поверхи палацу.

Розкопки залишків зерносховища (до 1708 р.) коло Воскресінської церкви 1803 р. на фортеці у 2003 р.
Світлина В. Мезенцева.

Полив'яна, сіроглиняна й білоглиняні фрагментовані чубуки люльок XVII-XVIII ст., знайдені на схід від кладовища Троїцького собору в 2013 р. Знімки кераміки В. Мезенцева.

Керамічні глазуровані й теракотові плитки широко вживались для влаштування підлог у замках, палатах, церквах і монастирях України Нового часу. Кам'яні підлоги були не характерні для Гетьманщини, Запоріжжя та Волині.

Наприклад, у замку князів Острозьких XVI-XVIII ст. в м. Острозі Рівненської області використали ту саму комбінацію підлоги з товстих видовжених шестикутних та квадратних полив'яних плиток, що реконструйована як достовірний тип мощення підлоги 1 у палаці Гончарівки. Подібну конструкцію підлог кінця XVII ст. виявлено у Троїцькому соборі 1675 р. Густинського монастиря під м. Прилуками та в настоятельському корпусі XVI ст. Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині. Але керамічні плитки там не мають емалі.

На іконі Благовіщення кінця XVI ст. з Івано-Франківщини намальована аналогічна підлога, складена з червоно-брунатних квадратних плиток, оточених витягнутими шестикутними плитками. В зображенні підлоги і архітектури там відчувається вплив західної іконографії чи ґравюри.³²

У митрополичій палаті 1735 р. в Києві первісна підлога була з керамічних квадратних плит без глазурі. Плитки підлог такої та прямокутної форми найчастіше зустрічаємо на зображеннях інтер'єрів світських і сакральних споруд в українських барокових ґравюрах та іконах.³³ Нагадаємо, що підлоги палацу

Гончарівки, набрані з тонких квадратних полив'яних плиток, реконструйовані як типи мощення 2 і 3.

В центральній вівтарній апсиді Софійського собору 1037 р. у Києві частково збереглась підлога Мазепиної доби. Вона складається з тонких (1.5-2 см завтовшки) плиток двох типів: круглих діаметром 21-22 см, вкритих глазурою білого, жовтого, синього і бірюзового кольорів, та менших підтрикутних плиток з півколовими вирізами, прикрашених зеленою поливою. Фігурні плитки заповнюють проміжки між круглими плитками.³⁴ Цю комбінацію плиток підлоги рубежу XVII-XVIII ст. у Софійському соборі можна порівняти до відтвореного типу мощення підлоги 7 одночасного палацу в Батурині.

Проте у більшості церков Києва та Лівобережної України, де збереглись підлоги кінця XVII – першої половини XVIII ст., формати керамічних плиток та колір поливи є відмінні від таких матеріалів гетьманської резиденції. На ранньомодерних українських іконах також бачимо багато малюнків будівель з підлогами, складеними з плиток інших форм та орнаменталі.³⁵

Блакитний колір емалі тонких квадратних плиток підлоги палацу Гончарівки (тип мощення 2) був дуже рідкісним. За винятком бірюзової глазурі круглих плиток підлоги Софійського собору Мазепиною часу, в інших спорудах Гетьманщини підлог цього кольору поливи не зустрічаємо. Там невідомо також восьмикутних (октагон) плиток та наборів з них підлог, подібних до реконструйованого типу мощення 4 батуринського палацу. У пам'ятках архітектури козацької держави не знаходимо й плиток напівполив'яних-напівтеракотових та складених з них шахових і лінійно-концентричних орнаментів підлог на кшталт відтвореного типу мощення 5 і 5а Мазепиної оселі.

Однак шаховий візерунок підлог бачимо на зображеннях цивільних і культових будівель у багатьох українських барокових ґравюрах та іконах.³⁶ На іконі Стрітіння першої половини XVIII ст. з Київщини намальовано храм з підлогою, викладеною октагональними плитками з меншими квадратними вставками між ними.³⁷

Проведене дослідження типів мощення підлог головної резиденції Мазепи у Батурині, спроби їх реконструкції та порівняльна аналіза дозволили В. Мезенцеву зробити наступні висновки.

Плитки та способи укладання ними підлог, як і інші глазуровані й теракотові оздоби цього палацу, належать до провідної школи архітектурної й художньої

кераміки Києва кінця XVII ст. Серед відомих будівель ранньомодерної України гетьманський палац Гончарівки вирізняється найбільшою кількістю, різноманітністю і своєрідністю виділених там типів керамічних плиток та відтворених варіантів мощення підлог. Це підкріплює версію про його порівняно великі для того часу габарити, багатокамерність, багатоповерховість та виняткову пишність оформлення. Він був самою великою і прикрашеною світською спорудою Мазепи, визначним твором палацової архітектури й керамічного декоративного мистецтва козацької держави.

Минулого літа наша експедиція завершила розкопки залишків великої прямокутної службової споруди чи куреня початку XVIII ст. гетьманського двору на Гончарівці. Її археологічні дослідження тривали з 2010 р. Вона мала розміри 19 x 5 м і була витягнута вздовж дороги, що проходила від західної брами укріплення цієї садиби до палацу. Короткою стороною будівля була звернута до палацу.

Будинок мав дерев'яну каркасно-стовпову, можливо, фахверкову конструкцію. Остання широко використовувалась у житлах середньовічної та ранньомодерної Західної й Центральної Європи. Ю. Ситий вважає, що споруда мала кахляну піч, яку зруйнували або розібрали.

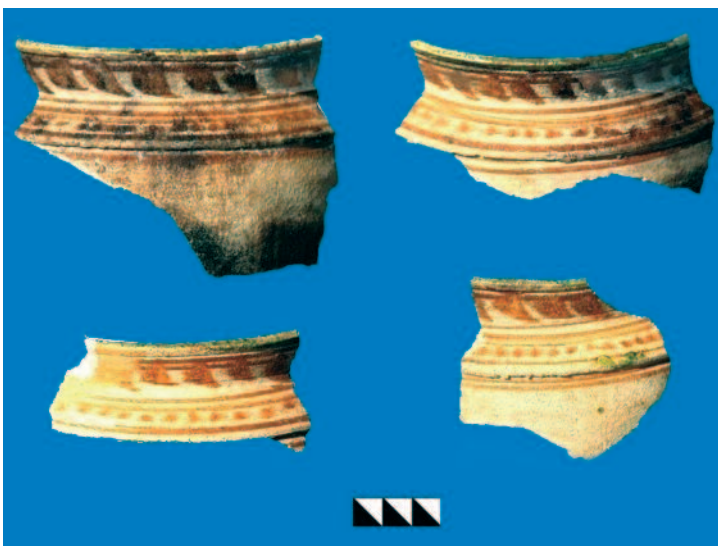
Знайдені в ході розкопок 2011-14 рр. численні артефакти дозволяють припустити, що в такому неординарному просторі приміщенні збирались козацькі старшини, офіцери гетьманської гвардії (сердюки), ад'ютанти, покоєві, військові писарі чи канцеляристи, які служили у покоях Мазепи і державних установах при його палаці. Минулого літа серед залишків служ-

Фрагменти дорогих тарілок з молочного скла з мальованим рослинним орнаментом XVII-XVIII ст., знайдені на фортеці 2013 р. Фото Ю. Ситого.

бової споруди знайшли срібні та мідяні польські й російські монети дрібного номіналу, бронзові гудзики, пряжку та чотири фігурні накладки поясів з рельєфними рослинними мотивами і гравіруванням, олов'яні мушкетні й пістольні кулі, залізні підковки від чобіт, керамічні козацькі люльки місцевого виробництва, фрагменти імпортованих голландських порцелянових чубуків й мундштуків та німецького полив'яного столового посуду XVII-XVIII ст.

На основі знахідок 16 бронзових поясних пряжок і бляшок у 2011-14 рр. В. Мезенцев та С. Дмитрієнко підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції п'яти орнаментованих шкіряних ременів, які тут надруковані. Їх бронзові прикраси виконані у бароковому стилі. Можна припускати, що ці ремені виготовили

Вінець керамічного столового посуду та реставрований глечик XVII-XVIII ст., розписані мінеральною фарбою. Розкопки зернових ям коло цвинтаря Троїцького собору 2013 р.

Відзначення річниці загибелі Мазепиної столиці у цитаделі Батурина 13 листопада 2014 р. Світлини цього заходу Володимира Кіяшка.

Настоятелі храмів Батурина і Конотопа УПЦ КП відслужили Панахиду за упокій душ козаків і міщан, загиблих від московської навали.

ремісники Батурина чи інших виробничих центрів Гетьманщини.

Начальниця розкопок службової споруди, аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Мироненко опублікувала статтю про знайдені там поясні накладки з її графічною реконструкцією одного ремня.³⁸ Завданням подальших досліджень буде порівняння цих матеріалів Мазепиною маєткою з відомими металевими поясними наборами дружинників Княжої Русі, тюркських кочовиків українських степів та османських військовиків і можновладців.

Шкіряний пояс був невід'ємним атрибутом спорядження козака. До нього причіплялись шабля, ніж, порохівниця, лядівниця, гаманець та інші особисті речі й озброєння, які козак носив у поході.

На полі Берестецької битви війська гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.) з поляками у 1651 р. масово знайшли прості залізні звичайно недекоровані пряжки від ременів рядових козаків. У торфовому ґрунті там збереглися козацькі шкіряні пояси та їх частини, деякі з відтиснутими візерунками та вишивками.³⁹ Але на цьому полі битви не виявили поясних металевих накладок.

Їх знахідки у значній кількості в ході розкопок службової споруди на Гончарівці вважаються унікальними. Дорогі реміні з бронзовими оздобленими пряжками, наконечниками й фігурними накладками, очевидно, належали заможним козацьким старшинам гетьманського двору. Л. Мироненко гадає, що вони були особистими охоронцями Мазепи. Реконструкції таких поясів допомагають відтворити ще маловідомий

обладунок надвірних гетьманських офіцерів.

Цього року науковий співробітник Батуринського заповідника бакалявр Федір Юхно опублікував спеціальний есей про керамічні козацькі люльки, знайдені під час розкопок Мазепиної садиби на Гончарівці 1995-2014 рр. Там знайшли шість цілих та 33 фрагменти чубуків XVII-XVIII ст., значно більше, ніж в інших частинах Батурина.

Дослідник відзначив, що майже усі вони виявлені на місці вищеописаної службової споруди у 2011-14 рр. Лише три уламки походять з інших об'єктів гетьманського маєтку. Серед знахідок є чотири чубуки і один фрагмент імпортих голландських порцелянових люльок.

Студенти та викладачі Чернігівського університету, учасники розкопок гетьманської столиці, вшанували світлу пам'ять її героїчних захисників та мирних мешканців разом з батуринцями.

За Ф. Юхно, багато полив'яних і теракотових чубуків формовано з відносно рідкісної жаростійкої білої глини. Їх частину могли виготовити батуринські гончарі, а деякі, мабуть, привезли з Києва чи інших осередків керамічного ремесла Гетьманщини, або Турецької імперії. Ю. Ситий твердить, що знайдені на Гончарівці дві сіроглиняні люльки східного типу теж є турецькими виробами.

У гетьманську добу дорогі білоглиняні та особливо популярні тоді голландські порцелянові люльки вживала переважно козацька еліта.⁴⁰ Велика кількість таких знахідок у службовій споруді є ще одною вказівкою на непересічний військовий і соціальний ранг її насельників. Так, розкопки цього приміщення дали цінну інформацію про озброєння, спорядження, споживання місцевих та імпортованих виробів, заможність, культуру, побут і звичаї старшинської верхівки з почту/оточення Мазепи.

2014 р. археологи під керівництвом Ю. Ситого знайшли місце розташування розібраної Введенської церкви поруч з подвір'ям генерального судді Василя Кочубея на західній околиці Батурина. Він спорудив її з дубових брусів наприкінці XVII ст. і його нащадки продовжували опікуватись цим храмом. Н. Реброва готує кандидатську дисертацію, присвячену історії посілости Кочубеїв.

Введенська церква пережила погром Батурина 1708 р., як і сусідня цегляна палата В. Кочубея (приватизований ним будинок генерального суду з в'язницею кінця XVII ст.), що з перебудовами дійшла до нас. Вірогідно, на той час царські власті реабілітували В. Кочубея і не зруйнували його садиби з храмом. 1707 р. генеральний суддя доносив їм про нельояльність Мазепи, але донощиків не повірили, ув'язнили його, піддали тортурам і стратили 25 липня 1708 р.

За наказом К. Розумовського, 1778 р. Введенську церкву розібрали, перенесли й встановили у с. Матіївці, що поблизу Батурина. 1933 р. місцеві комуністичні активісти знесли цю пам'ятку української барокової архітектури.⁴¹

Царські слідчі, які допитували ув'язненого Кочубея про його багате майно, дізнались, що він пожертвував 1,000 золотих червінців на спорудження мурованої трапезної у дівочому монастирі Батурина, очевидно, Новомлинському.⁴² За прикладом Мазепи, незрівняного патрона православної церкви, урядовці й полковники, в міру спроможности, зводили храми і монастирі. Для порівняння, у Батурині гетьман фондував дві цегляні та три дерев'яні церкви, а в цілому побудував

Урочисте виконання Державного Гімну України перед пам'ятником жертвам Батуринської трагедії, встановленим у цитаделі 2004 р. Скульптор Анатолій Гайдамака.

і відреставрував за свій рахунок понад 43 православні церкви в Україні та за її межами.⁴³

У 2013-14 рр. на терені колишньої фортеці Батурина, на схід від цвинтаря собору Живоначальної Трійці (біля 1692 р.), який зруйнували нападники 1708 р., археологи розкопали рештки великого зерносховища XVII – початку XVIII ст. Там відкрили 16 ям, пристосованих для зберігання збіжжя, що були перекриті дерев'яним навісом, та залишки дерев'яної споруди для сушіння снопів і переробки зернових. Наприклад, яма № 14 має на дні діаметр 1.75 м та глибину 2.6 м від рівня материка.

В 2003-04 рр. коло Воскресінської церкви 1803 р. на фортеці наша експедиція розкопала субструкції подібного комплексу з 19 глибокими зерновими ямами, площею понад 100 м², який, напевно, належав гетьма-

нові. Ці великі хлібні запаси пограбувало й спалило московське військо у 1708 р. Їх міг приготувати Мазепа, коли таємно створив у своїй столиці воєнну базу для повстання і підтримки виснаженої союзної шведської армії.

Археологічні дослідження садиб міщан Батурина, як правило, виявляють на кожній по кілька ям для зберігання збіжжя. На думку Ю. Ситого, численність відкритих сховищ зерна говорить про важливу роль хліборобства у господарстві гетьманської столиці та добробут населення до її розгрому. У XVII-XVIII ст. Батурин був одним з найбільших осередків річкового млинарства в Україні. По берегах Сейму стояла сила водяних млинів, які спалило військо Меншикова разом з містом, навколишніми селами й монастирями.

Минулого літа на місці згорілого гетьманського хлібного складу коло собору св. Трійці експедиція розкопала рештки дерев'яної господарської споруди XVIII-XIX ст. Ймовірно, за Розумовського ця дільниця спустошеної фортеці почала знову заселятись і забудовуватись.

До 1708 р. поруч зерносховища явно водночас існували оселі заможних міщан, залишки яких ще не виявлені. З них походять знайдені у процесі розкопок зернових ям в 2013-14 рр. срібні польські монети, залізний і кістяний гудзики, дві гральні фішки, виточені з черепків, фрагменти пічних кахлів, керамічного й скляного посуду, цілі полив'яний і теракотовий чубуки козацьких люльок, уламки залізних побутових та ремісничих знарядь місцевої продукції XVII-XVIII ст.

2014 р. там знайшли шість фрагментів ошатних тарілок того часу, зроблених з непрозорого молочного скла. Вони прикрашені барвистим рослинним візерунком, недбало нанесеним темно-синьою, сіро-зеленою і рожевою фарбами. У 2012-13 рр. багато уламків схожих тарілок з кобальтовим розписом виявили серед решток службової споруди на Гончарівці. Правдоподібно, це були імітації коштовного китайського порцелянового посуду, виготовлені з розмальованого молочно-білого скла і привезені до гетьманської столиці з Оттоманської Порти. Археологічні знахідки імпортованих товарів у Батурині показують його широкі комерційні контакти з Північною, Центральною і Східньою Європою та Ісламським Сходом до 1708 р.

Під час багаторічних розкопок та земляних робіт в усіх частинах міста та на околицях були знайдені численні поховані й непоховані жертви московської навали. Головний дослідник некрополів старого Ба-

турина Ю. Ситий виявив такі захоронення на усіх його цвинтарях XVII-XVIII ст.⁴⁴

У 2013 р. наша експедиція розкопала вісім могил міщан цього часу на кладовищі Троїцького собору. За Ю. Ситим, останки чоловіка з пробитим черепом (поховання № 4) можна віднести до загиблих від того нападу. Минулого літа там ексгумували 10 захоронень XVII-XVIII ст. Вказаний дослідник гадає, що кістяки двох дорослих (поховання № 1, 14) та дитини (поховання № 13) належать до жертв цієї трагедії. У засипці їхніх могильних ям зустрічається вугіль від пожежі 1708 р.

В ході обстеження траншеї водогону на території фортеці археологи відкрили залишки 17 рядових дерев'яних жител і господарських споруд XVII – початку XVIII ст., які спалило царське військо. В порожній зерновій ямі виявили кістяк підлітка, котрий явно загинув під час погрому Батурина. У котловані згорілої хати (споруда № 3) знайшли кістки ніг забитого мешканця.⁴⁵ Торішні археологічні розвідки В. Скорохода на батуринському Подолі відкрили у заплаві Сейму рештки дерев'яних споруд, спалених у 1708 р.

Розкопки у Батурині 2013-14 рр. здобули важливі матеріали для локалізації гетьманської садиби 1751-53 рр. і Введенської церкви, вивчення й реконструкції архітектури та оформлення палаців Мазепи і Розумовського, а також спорядження козацьких старшин столиці Гетьманщини. Нові знахідки свідчать про розвинуті ремесла, декоративне мистецтво та міжнародні торгові й культурні зв'язки міста на перетині XVII-XVIII ст. Кожного року наша експедиція виявляє нові археологічні дані про його нищівне розорення.

Відео-інтерв'ю В. Мезенцева з редакторами інтернетного журналу «Музеї України» (Київ) про підсумки розкопок у Батурині 2013 р. оприлюднено на YouTube.⁴⁶ Там також розміщено три його відео-інтерв'ю про розкопки Мазепиної столиці у 2008-12 рр. та ілюстрована презентація на українсько-канадській телепрограмі «Контакт» (Торонто) про відзначення 300-річчя Батуринської трагедії у 2008 р.⁴⁷

* * *

Археологи й студенти-історики Чернігівського і Глухівського університетів та Національного університету «Києво-Могилянська академія» готуються продовжити розкопки в Батурині улітку. За будь-якої ситуації в Україні канадські та українські дослідники гетьманської столиці продовжать осмислення й публікацію величезного археологічного матеріалу,

накопиченого за 15 років розкопок міста нашою експедицією. Однак обтяжена воєнними витратами українська держава не може надалі фінансувати цей науковий проєкт.

Археологи звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і добродіїв у Канаді та Сполучених Штатах з проханням надалі підтримувати археологічні, історичні та архітектурно-мистецькі студії Мазепиної столиці й публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США радимо надіслати пожертви на адресу: **Prof. Martin Dimnik, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project)**. Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях, пов'язаних з проєктом.

Додаткову інформацію про Батури́нський проєкт у Північній Америці можна отримати від його канадського координатора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батури́нської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці щиро дякують українцям Канади та США за щедру підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької України у попередні роки. Віримо, що з Вашою допомогою цей проєкт буде збережено за теперішніх нелегких часів.

ПОСИЛАННЯ

1. Див. останній щорічний збірник: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* (Чернігів, 17-19 квітня 2015 року), Чернігів, 2015, с. 59-61, 69-71, 118-122. Див. також посилання 29, 38, 40.

2. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, «Батури́нський археологічний проєкт (2001-2012 рр.): досягнення і підсумки», *Proverbs in Motion: A Festschrift in Honour of Bohdan Medwidsky* (Edmonton-Toronto, 2014), pp. 323-333.

3. *Батури́нський архів и другие документы по истории украинского гетманства 1690-1709 гг.*, упорядник Т. Г. Таирова-Яковлева (Санкт-Петербург, 2014).

4. Татьяна Таирова-Яковлева, *Мазена* (Серия биографий: Жизнь замечательных людей, выпуск 1241), Москва, 2007, с. 223, 259, пос. 12. Див. також Вікіпедію: https://ru.wikipedia.org/wiki/Взятие_Батурина.

5. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, *Розкопки у Батури́ні 2012 р. Культура козацької еліти Мазепинового двору* (Торонто, 2013), с. 8-9, 15-20. Текст брошури див. на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/розкопки-вбатурині_244.htm).

6. Євген Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників: Хрестоматія* (Ніжин, 2013), с. 224, 278, 287, 309, 324, 327, 391.

7. Там само, с. 278.

8. Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien*, vol. 22: *Karl den tolfte regering. Kriget mot Ryssland 1701-1709* (Stockholm, 1856), pp. 146-147; idem, *Geschichte Karl des Zwölften* (Leipzig, 1860), p. 215; idem, *Berättelser ur svenska historien. Kriget mot Ryssland 1701-1709*, section III, chapter 19 (Stockholm, 1902), p. 152.

9. Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників*, с. 224.

10. *Короткий опис Малоросії (1340-1776)*, Київ, 2012, с. 14-15, 103, примітка 556. Переклад на сучасну українську мову В. Мезенцева.

11. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 120.

12. Володимир Коваленко, «Погром Батурина 1708 р. у світлі новітніх археологічних студій», *Український історик. Журнал УІТ*, т. XLVII-XLVIII, № 1-4, Нью-Йорк-Київ-Львів-Острого-Торонто-Париж,

- 2010-2011, с. 159-167. Ця праця розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/розкопки-вбатурині_244.htm). Volodymyr Kovalenko, "The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence", *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 31, no. 1-4, Cambridge, Mass., 2009-2010, pp. 52-58. Див. також посилання 44.
13. Володимир Мезенцев, «Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 7 (Київ-Глухів, 2014), с. 34. Текст статті див. на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/розкопки-вбатурині_244.htm).
14. *Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга*, випуск 1: 1687-1705 гг., упорядник Т. Г. Таирова-Яковлева (Санкт-Петербург, 2007). Див. також посилання 3.
15. Борис Крупницький, *Гетьман Мазепа та його доба* (Київ, 2003), с. 172.
16. *Батуринский архив и другие документы по истории украинского гетманства 1690-1709 гг.*, с. 385, 387.
17. Ольга Ковалевська та ін., *Гетьман. Осмислення: Нариси до історії мазепіани* (Київ, 2009), с. 257-258, рис. 177.
18. Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. IX, т. 18 (Москва, 1963), с. 468. Переклад на українську В. Мезенцева.
19. Микола Терех, «Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 5 (Київ-Глухів, 2012), с. 215-217.
20. Марина Герасько, «Будинок К. Розумовського на вулиці Київській», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 7 (Київ-Глухів, 2014), с. 140-142.
21. *Короткий опис Малоросії (1340-1776)*, с. 12-14.
22. Наталія Саєнко, «Київська вулиця Батурина у XVIII ст.», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 8 (Київ-Глухів, 2015), с. 157-160.
23. Александр Лазаревский, «Гетманские дома в Глухове», *Киевская старина*, № 1, 1898, с. 160-166; Віктор Вечерський, *Гетьманські столиці України* (Київ, 2008), с. 257-259.
24. Björn H. Hallström, *Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum* (Stockholm, 1963), pp. 10, 12, figs. 20, 21.
25. Ця реконструкція вперше надрукована: Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, "Excavations at Baturyn in 2014", *Canadio-Byzantina* (University of Ottawa), vol. 26, January 2015, pp. 10-11. Текст есея див. на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/en).
26. Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Елементи планування садиби К. Розумовського в Батурині (за матеріалами археологічних досліджень)», *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, випуск 87, серія: історичні науки № 8, Чернігів, 2011, с. 3-9.
27. Віктор Киркевич, Володимир Віроцький, *Гетьманська столиця Батурина* (Київ, 2007), с. 115-116.
28. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 216-235; його ж, «Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 3 (Київ-Глухів, 2010), с. 151-163; його ж, «Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 6 (Київ-Глухів, 2013), с. 220-234; його ж, «Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці», с. 26-38; Volodymyr Mezentsev, "Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. Serhii Plokhly (Cambridge, Mass., 2012), pp. 433-470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 31, no. 1-4, 2009-2010, pp. 433-470; Когут, Мезенцев, Ситий, Скороход, *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепинового двору*, с. 12-14.
29. Юрій Ситий, «Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення», *Гетьман Иван Мазепа: Постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць* (Київ, 2008), с. 266; Лариса Виноградська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам'ятки України*, № 3, Київ, 2008, с. 36-38; Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*, № 4-5, Чернігів, 2010, с. 11-15; Володимир Мезенцев, «Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.», с. 155-161; його ж, «Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині», *Сіверщина в історії*

України. *Збірник наукових праць*, випуск 4 (Київ-Глухів, 2011), с. 164-169; Людмила Мироненко, «Реконструкція однієї кахляної печі з палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці», *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали Х Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* (15-17 квітня 2011 р.), Чернігів, 2011, с. 143-145; Юлія Гутник, «Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом», *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*, Чернігів, 2011, с. 57-61.

30. Володимир Мезенцев, «Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, випуск 8 (Київ-Глухів, 2015), с. 133-144; Volodymyr Mezentsev, "Archeological Research in Baturyn Continues", *The Ukrainian Weekly*, Parsippany, N.J., vol. LXXXII, no. 46, November 16, 2014, p. 10.

31. Ситий, Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», с. 13-15.

32. *Шедеври українського іконопису XII-XIX ст.: Альбом* (Київ, 1999), іл. 19.

33. *Давня українська ікона із приватних збірок* (Київ, 2003), с. 74, 116, 155, 156, 184-185, 194-195, 237, 248; Дмитро Степовик, *Українська гравюра бароко* (Київ, 2012), с. 17, 22, 59, 61, 111, 164-166, 168, 170, 173, 270, 347, 349, 350, 399, 438, 448.

34. Лариса Виногородська, «Архітектурно-декоративна кераміка», *Національний заповідник «Софія Київська»* (Київ, 2004), с. 414.

35. *Шедеври українського іконопису XII-XIX ст.*, іл. 38, 58, 46, 47, 60, 66; *Давня українська ікона із приватних збірок*, с. 92, 122, 151, 181, 210-214, 217, 223, 226-228; *Український іконопис XII-XIX ст. з колекції НХМУ* (Київ, 2005), іл. 54, 59, 119.

36. *Давня українська ікона із приватних збірок*, с. 89, 150, 271; Ростислав Радішевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко* (Київ, 2006), с. 133, 418, 427, 473; Дмитро Степовик, *Українська гравюра бароко*, с. 22, 168, 170, 173, 270, 349, 350, 438.

37. *Шедеври українського іконопису XII-XIX ст.*, іл. 64.

38. Людмила Мироненко, «Оздоблення одного козацького поясу кінця XVII – початку XVIII ст. з вартивні на Гончарівці», *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*

(Чернігів, 17-19 квітня 2015 року), Чернігів, 2015, с. 59-60, рис. 1.

39. Ігор Свешніков, *Битва під Берестечком*, 2 вид. (Рівне, 2008), с. 206-208, рис. 32.

40. Федір Юхно, «Козацькі люльки із заміської резиденції гетьмана Івана Мазепи», *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції* (Чернігів, 17-19 квітня 2015 року), Чернігів, 2015, с. 118-121.

41. Наталія Реброва та ін. *Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»* (Ніжин, 2008), с. 42.

42. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. I, упорядник Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 407, 408.

43. Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, с. 103.

44. Володимир Коваленко, Олександр Моця, Юрій Ситий, «Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 170-174; Юрій Ситий, «Цвинтарі Батурина XVII-XVIII ст.», *Чигиринщина: історія і сьогодення* (Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.), Черкаси, 2011, с. 107-143. Див. також посилання 12.

45. Volodymyr Mezentsev, "Archaeological Research of Mazepa's Capital Baturyn in 2013-2014", *Ukrainian Echo/Гомін України*, Toronto, vol. 28, no. 26, November 25, 2014, p. 2. Ця стаття розміщена на вебсайті Ліги Українців Канади (www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/en).

46. www.youtube.com/watch?v=odhNdkIb2wY&feature=c4-overview&list=UU_5I-7Yh_EmnU1rrRtkWO8w.

47. www.youtube.com/watch?v=K9xfJX2ogeY
www.youtube.com/watch?v=VNdjpCpVOLc
www.youtube.com/watch?v=kyV_40HU3Sc
www.youtube.com/watch?v=ixvK8g6JEK4
www.youtube.com/watch?v=RSUsAHU8XRg

На задній обкладинці: Дев'ять типів і варіантів керамічних підлог палацу Мазепи у Батурині (перед 1700 р.), виділені на основі археологічних досліджень його залишків. Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, комп'ютерні фотоколажі С. Дмитрієнка, 2015 р.

